

Kyrkor
i

Munkedals

kommun

Bohuslän

VIKENS STIFT

Under medeltiden tillhörde Bohuslän Vikens stift med biskopssäte i Oslo. Viken delades in i tre fylken där man uppförde fylkeskyrkor. En av de två fylkeskyrkorna som anlades i Bohuslän var Svarteberg. Munkedalsbygden var tidigt uppdelad i åtta socknar: Hede, Sanne och Krokstad i Sörbygden härad, Foss, Håby och Svarteberg i Tunge härad, Bärfendal i Sotenäs härad och Valbo-Ryr i dalsländska Valbo härad. Idag ser sockengränserna nästan likadana ut som de gjorde på medeltiden och man känner till medeltida kyrkor från alla Munkedals socknar. Av de kyrkobyggnader som finns i dag i kommunen är de i Bärfendal, Foss, Håby och Svarteberg av medeltida ursprung.

Bärfendal

Foss

Hede

Håby

Krokstad

Munkedals kapell

Svarteberg

Valbo Ryr

Sanne

BÄRFENDAL

Kyrkan i Bärfendal är av medeltida ursprung och ligger på en plats som varit betydelsefull för människorna i trakten sedan en lång tid tillbaka. Utanför kyrkans södra vägg står en bautasten troligen från yngre järnåldern och söder om kyrkokullen finns en grav från järnåldern.

Kyrkan uppfördes någon gång under 1100-talet och är en av de bäst bevarade medeltidskyrkorna i Bohuslän. Under 1700-1800-talet var det ganska vanligt att man rev den gamla mindre kyrkan och uppförde en ny och större. I Bärfendal har man troligtvis inte haft råd att uppföra en ny kyrka, dock har ombyggnader gjorts. Den tidigaste ombyggnaden skedde sannolikt under 1600-talet då man uppförde en västingång. Predikstol, läktare och altartavla är också från denna period. Den största ombyggnaden skedde ett århundrade senare 1725. Då revs triumfbågen och delar av den södra kyrkoväggen som murades om samtidigt som större fönster sattes in.

Inne i kyrkan hittar man föremål som berättar om tiden innan ombyggnaden. Ett av dessa är ett processionskrucifix från mitten av 1200-talet som enligt sägner har förts hem av korsfarare från Limoges i Frankrike. Krucifixet ägs numera av statens historiska museum, men en kopia av originalet pryder altaret. Dopfunten av täljsten är också den från samma tid och triumfkrucifixet över sakristian är från senare medeltid.

År 2000 gjordes en undersökning av kyrkan då man på flera stenar i kyrkoväggen fann medeltida motiv uthuggna. Motiven på stenarna är typiska för tidig medeltid med bland annat växtrankor och djur. De är från 1100-talet och har antagligen varit färgsatta. Stenarna med motiv är numera "inputsade" i kyrkoväggen där en markering visar var de finns.

FOSS

Foss kyrka är helgad åt Johannes Döparen och uppfördes sannolikt under 1100-talets första hälft. Under tidig medeltid var Foss kyrka en av de Bohuslänska kyrkor som hade mest jordinnehav och just denna trakt har varit mycket betydelsefull för dem som ville ha makten över det inre av Ranrike. Härifrån kunde man ha kontroll över landsvägen i nordsydlig riktning och sjöförbindelserna genom Gullmarsfjordens två djupa vikar.

Under medeltiden hölls lagmansting här för Foss lagsaga som omfattade hela det gamla Viken. Tinget hölls här fram till 1600-talet då det flyttades till Kvistrum. Spår efter tingsplatsen kan man se än idag i form av en tingshög. 2004 grävde man ur tingshögen kallad "Spelhögen". Vid utgrävningen fann man bland annat spår efter flera begravningar, brända ben efter kremeringar och ett 30-tal glaspärlor. Pärlorna är daterade till vikingatiden men begravningarna i Spelhögen är från järnåldern.

Äldsta skriftliga belägget för kyrkan är från 1157 då den isländske skalden Snorre Sturlasson skrev att Kung Eystein blev mördad och begravd vid kyrkan. Kung Eystein blev avrättad genom att bli huggen i kors i ryggen. Där hans blod rann ner på marken sprang en källa

upp, som kallades Helga Korskällan. Källan fanns kvar vid nuvarande vårdcentralen fram till 1950-talet då den lades igen. En andra källa rann upp, där kungen stod lik före gravsättningen. Denna källa kallas Skårkällan och den finns fortfarande kvar som Snorre beskrev den, i backen sydväst om kyrkan.

Kyrkan har fått sin nuvarande form efter en ombyggnad 1733-34, då bland annat det gamla korets sidomurar och triumfbågen revs, norr- och sydingångarna på västra sidan murades igen och en ny västport uppfördes. 1887 uppfördes tornet, innan dess fanns ett trätorn från 1754. Predikstolen är från 1617 och dopfunten från 1705. I Göteborgs historiska museums samlingar finns en madonnaskulptur av trä daterad till 1200-talet som stått i Foss kyrka. Även en gravsten från Foss kyrka finns numera i samlingarna. Gravstenen är från 1310 och har följande text (fritt översatt till nutida svenska av Sven Rydstrand): *"Här under vilas i lagmannens i Viken Thore Simonssons hustru, som avled i Herranom i Herrans år 1310"*. Thore Simonsson var lagman i Viken och ägde troligtvis en eller flera gårdar i Foss.

Takmålningarna i kyrkan är gjorda av Kristian Lundstedt och altartavlan är en oljemålning på duk med Golgatamotiv av Pehr Hörberg från 1790-talet. Enligt sägnen har korset i kyrkan skänkts av en förrymd dödsfånge som gömde sig i en bergshåla kallad Reors stuga vid Skulevik i Håby socken. Med korset köpte han sig nåd.

Träskulptur av kung
Esytein från Foss
kyrka

Under restaureringen av kyrkan 2004 gjordes samtidigt en arkeologisk utgrävning för att fastställa kyrkans ålder. Vid utgrävningen fann man bland annat ett silvermynt från 1300-talet, mynt från 1500-1600-1700-talen, kritpippor och en pärla. Under kyrkgolvet fann man människoskellett som begravts här. Att begrava människor under kyrkgolvet var ganska vanligt. Ofta var det människor av högre stånd som kunde köpa sig en begravningsplats i kyrkan. Man fann ingen grav efter Kung Eystien som många hade hoppats på. Kanske Eysteins grav försvann vid en tidigare restaurering under 1700-talet. Historieskrivaren Oedman skrev om gravarna som hittades på 1700-talet. Han skrev att under gången och koret i kyrkan fann man åtskilliga murade gravar uti vilka förnäma lik blivit begravna. Pastor Eckerstein berättade för Oedman att när några av dessa öppnades spred sig en stark aromatisk lukt av balsamerade kroppar. I gravarna hade man funnit förgyllda ekkistor och krucifix av mässing. Var dessa tagit vägen är okänt. Under en restaurering på 1800-talet fann man återigen flera gravar under koret. Däruti låg försilvrade kistor med namnskyltar där man kunde läsa att gravarna tillhörde tre av Rutger von Aschebergs barn.

Skalle under golvet i kyrkan, hittades vid utgrävningen av Foss kyrka 2004

HEDE

Troligtvis har det funnits en kyrka i Hede redan på 1100-talet men första gången kyrkan nämns i skrift är 1391. Kyrkan som stod här då kan möjligtvis ha varit den lilla träkyrka som ersattes 1727 av en ny träkyrka. Enligt tradition ville man att denna nya träkyrka skulle stå på gården Möllebacka, men det som byggdes upp under dagen revs ned under natten. Tillslut beslöts det på en kyrkostämma att man skulle binda ihop två oxar med en stock mellan dem. Där de ihopbundna tjurarna stannade och där stocken föll i marken skulle den nya kyrkan uppföras.

1887 revs träkyrkan från 1727 och den nuvarande uppfördes på samma plats. Kyrkan uppfördes i virke från Värmland men troligtvis även med en del material från den tidigare träkyrkan. Stilen blev nygotiskt inspirerad men på 1930-talet genomgick kyrkan en renovering där den fick ett mer 1600-1700-tals utseende. Samtidigt ersattes inventarier med bland annat altartavla, altarbord och predikstol från de äldre kyrkorna. Altartavlan är utförd av Jonas Alstedt 1755. Predikstolen i barock är från 1600- eller 1700- talet vars barriär pryds av apostlabilder från 1700-talet. Dopfunten är från tidigt 1200-tal och har sannolikt stått i medeltidskyrkan där troligtvis också en madonnaskulptur av trä från 1200-talet har haft sin plats. Madonnan finns numera i Göteborgs stadsmuseums samlingar.

Hede madonnaskulptur 1200-tal
Foto: Bilddataprojektet, Lennart Karlsson

HÅBY

Äldsta namnet på Håby socken är Haugbaer och omnämns första gången på 1390-talet i "Den Röde Bog". Tidigaste bebyggelsen inom Håby socken var på Lerberg. Här finns spår efter människor som levde här redan under järnåldern. Det är möjligt att det har funnits ett kapell eller en kyrka på Lerberg men exakt var den legat är okänt.

I Håby uppfördes en kyrka för ca 800-900 år sedan. Eftersom de valde just denna plats fanns det sannolikt en eller flera gårdar i området redan under denna period.

Biskop Eystein som besökte Håby under 1390-talet skrev i "Den röde bog" att kyrkan i Håby var i dåligt skick och att den borde rivas. Lyckligtvis gjorde man inte det men på 1700-talet var kyrkan återigen i så dåligt skick att den blev dömd att rivas. Men tack vare kapten Hans Ruda på Harska blev kyrkan kvar. Han protesterade mot att den skulle rivas och menade att hans förfäder vilade i kyrkogårdens grifter och han önskade vila i samma jord. Hans Rudas far hade också åren tidigare skänkt en predikstol till kyrkan. Till följd av Rudas ingripande och att socknen var så fattig upptogs en rikskollekt. Folk från hela landet skänkte pengar till den fattiga lilla socknen i Bohuslän. För pengarna reparerade man och byggde ut den lilla och dåligt underhållna kyrkan.

I kyrkan blandas 1700-tals inspirerad stil med inventarier från medeltiden. Dopfunten av trä är från 1647 och predikstolen skänkt av Jörgen Ruda från 1650. Predikstolens barriär är dock senare och ljudtaket snidades 1692.

Kyrktornet uppfördes 1869. Innan dess fanns det en klockstapel på berget norr om kyrkan. På kyrkväggens södra sida kan man fortfarande se spår efter den tidigare ingången till kyrkan. I kyrkans västra del finns medeltida murverk kvar och kyrkmuren som omgärdar kyrkan består troligtvis av stenar från medeltidskyrkan.

KROKSTAD

Krokstads kyrka ligger på en plats som varit betydelsefull sedan lång tid tillbaka. En kyrka med begravningsplats har funnits här redan på medeltiden, men platsen har sannolikt varit centralpunkt längre än så, med rötter i järnåldern. De två storhögarna från järnåldern belägna vid kyrkan minner om dessa tider.

Den nuvarande kyrkan uppfördes 1863 bredvid sin medeltida föregångare. Vid denna tid var socknen mycket fattig. När den nya kyrkan skulle uppföras fick sockenborna ställa upp med arbetskraft utan betalning. Kyrkan kunde på så sätt uppföras så billigt som möjligt. Att en medeltida kyrka stått här vet vi men enligt en lokal tradition uppfördes en ny kyrka här redan 1738. Den skulle ha ersatt den medeltida kyrkan och varit av trä. Vi vet inte mycket om denna kyrka men det berättas att den var i dåligt skick den sista tiden. I så dåligt skick att man en dag fann altartavlan nedblåst på golvet!

Inventarier från de gamla kyrkorna som finns kvar är bland annat en dopfunt av trä från 1600-talet med en dopskål av koppar, en nattvardskalk av silver med inskriptionen "Krogstads kyrkokalk 1709" och en Karl XII:s bibel.

1917 vid firandet av 400-årsminnet av reformationen gästades socknen och kyrkan av kung Gustaf V och drottning Wiktorina. De skrev sina namnteckningar i bibeln från 1917.

MUNKEDALS KAPELL

Munkedals kapell i Foss socken ligger på en höjd i en brant sluttning ovanför brukssamhället. Så sent som 1939 uppfördes kapellet efter ritningar av Bror Almqvist och det invigdes i advent samma år av biskop Block. Främsta anledningen till varför man uppförde ett kapell här var för att underlätta för bruksborna som bodde i denna del av samhället. Det var för långt att gå till Foss kyrka varje söndag. Kapellet tillkom med hjälp av Munkedals kapellstiftelse och genom gåvor, främst från Munkedals AB (nuvarande ARCTIC Paper).

De putsade tegelmurarna formar en kyrka med västtorn, rektangulärt långhus och smalare, rakavslutat kor i öster med sakristia intill nordmuren. Utmed långmurarna står strävpelare. Tornaket påminner om barock med spiran stående på en vulst. Interiören täcks av treklöverformade valv och på altarmuren syns dekorativt måleri. Altartavlan och dekorationer är verk från 1939 av Kristian Lundstedt. Skänkta pengar bidrog till kyrkklockorna, som är gjutna av K.G Breitholtz.

SVARTEBORG

Svarteborgs kyrka ligger på toppen av en mäktig israndsavlagring. Kyrkplatsen har sina rötter i 1100-talet då Bohuslän kallades Viken. I Viken uppfördes två fylkeskyrkor, den ena i Svarteborg och den andra i Kungahälla. Eftersom man valde att placera en fylkeskyrka här var platsen sannolikt central och betydelsefull i området under denna period. Kyrkan i Svarteborg nämns redan ca 1140 i Borgartingslagen. Namnet stavas då Suertiborgh och sägs enligt den lokala traditionen komma från en sägen om Kung Rane och hans borg som låg här. Sägner berättar att Drottning Hud ville gifta sig med kung Rane som motvilligt går med på det. På bröllopsdagen ångrar han sig och i vrede eldade drottningen därför ner kung Ranes borg. De förkolnade resterna efter borgen skall ha gett platsen dess namn. En annan teori om namnets ursprung är att det låg två gårdar här som hette Svarte och Borg. Gårdarna slogs ihop och bildade namnet Svarteborg.

Kyrkan som står här idag medeltida men den byggdes om till sin nuvarande planform 1708. En gammal ingång från 1200-1300-talet på den västra sidan av kyrkan finns dokumenterad. Ovanför ingången fanns en skulptur av S:t Olav som numera bevaras i samlingarna på Bohusläns museum. Altaruppsatsen är enligt traditionen ett krigsbyte från 30-åriga kriget och predikstolen snidades kring 1600-talets mitt. Takmålningen i barockstil är utförd av Christian von Schönfeldt 1727. Under 1800-talet målades delar av den över men reparerades sedermera i början på 1900-talet.

VALBO RYR

I Valbo Ryr fanns en kyrka redan på medeltiden. Den låg på en udde i Viksjön och ersattes under 1700-talet med en liten träkyrka belägen något längre norrut. Denna träkyrka ersattes i sin tur av den nuvarande kyrkan från 1902-1903, som uppfördes ca 200 m längre österut. Den gamla kyrkogården från 1700-tals kyrkan finns fortfarande kvar och ligger intill Ryrs säteri och platsen för 1700-tals kyrkan är utmärkt med en minnesten.

Det går en sägen om att man fann flera kistor under golvet när man rev den gamla kyrkan på 1700-talet. Sjutton av de kistorna undersöktes och liken i dessa var mycket välbehållna. I en av kistorna hittades en storvuxen man iförd bälghandske och yllesockar, där man kunde se tånaglarna sticka fram. Vid hans huvud stod en tennljusstake. Vem mannen var eller var han kom ifrån förtäljer inte historien.

Kyrkan består av ett rektangulärt långhus, utbyggt kor, vidbyggd sakristia på långhusets sydsida och torn i norr. Exteriören är nygotisk, med spetsbågiga muröppningar och strävpelare. Den fasta inredningen är i huvudsak samtida med byggnadens uppförande.

SANNE

Sanne kyrka ligger vackert belägen på en höjd ovanför Sandsjön. Axel Emanuel Holmberg skrev lovordande om kyrkan på 1840-talet. *"Få landskyrkor torde kunna framvisa en så intagande belägenhet som Sande kyrkas. Omgifven av barr- och löfskogar, som bekläda det brutna landskap, dominerar hon den natursköna Sandsjöns stränder."*

Kyrkan nämns först i skrift på 1390-talet i "Biskop Eysteins Jordebog". Den nuvarande kyrkan uppfördes 1847 efter ritningar av Johan Fredrik Åbom. Kyrkan ersatte en liten träkyrka som byggdes 1708 vars inventarier senare såldes på auktion. Kyrkan från 1708 hade i sin tur ersatt en mindre kyrka, troligtvis i trä.

Interiörer som kommer från de två tidigare kyrkorna har under senare år tagits fram. På 1980-talet ersattes korset med 1700-tal kyrkans altartavla, en oljemålning utförd av Jonas Ahlstedt 1755. Den gamla dopfunten i vapenhuset är från medeltiden och har kanske stått i kyrkan som fanns här 1390.

Enligt tradition tillkom en extra bänk på "kvinnsidan" i kyrkan under 1880-talet som av befolkningen kallades "Frustolen". Det berättas att

komministern Sven Fredrik Wetterberg krävde en särskild bänk till sin fru där hon kunde sitta " i splendid isolation skild från församlingens kvinnliga plebejer".

Tvärs över vägen norr om kyrkan finns det enligt tradition en "självspillningskyrkogård" och öster om kyrkotjärnet en kolerakyrkogård. Nedanföer kyrkan ligger det gamla prästbostället, "Prästebol". Den ena manbyggnaden är från 1880-talet och det andra sannolikt från sekelskiftet 1800.

Källor:

Riksantikvarieämbetets byggnadsregister

Socknarna i Hede, Krokstad och Sanne, 1984

Fem socknar i Munkedal del I och II, Hembygdsföreningen i Munkedal, 1980

Axel Emanuel Holmberg II, Andra upplagan, G.Brusewitz, 1867

Foss Kyrka, arkeologisk forskningsundersökning, Bohusläns museum, rapport 2007

Berfendals kyrka , Naemi Persson, Harald Hansson 1981

Bohusläns historia, Erik Lönnroth, 1963

